

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΤΟΜΟΣ 39, ΤΕΥΧΟΣ 115, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΤΗΣ ΕΦΕ

† ΚΩΝ/ΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ – ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
† ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
† ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΑΣΙΟΣ, ΕΘΝ.ΜΕΤΣ.ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΦΕ

ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΜΤΟΣ: ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ: ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ: ΤΑΜΙΑΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ – ΜΕΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΣΙΟΣ – ΜΕΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΒΕΝΕΤΗ – ΜΕΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΡΓΥΡΑΚΗ ΡΕΓΓΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ ΠΑΝΕΠ.ΘΕΣ/ΚΗΣ)
ΑΥΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ ΣΤΕΛΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΜΤΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΝΕΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΕΛΗΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΟΣΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΚΑΛΔΗΣ ΒΥΡΩΝ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΚΑΛΦΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΟΥΤΟΥΓΚΟΣ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΩΣΤΑΡΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΛΕΜΠΕΝΤΕΦ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΑΝΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΔΗΜΟΚΡ. ΠΑΝ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΑΡΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ ΕΥΤΥΧΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΠΟΥΓΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑ/ΝΩΝ)
ΞΗΡΟΠΑΪΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ- ΑΘΗΝΑ)
ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΑΠΑΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠΙΣΤ. ΚΥΠΡΟΥ)
ΠΑΤΕΛΗ ΙΟΛΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΤΕΡΕΖΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΡΩΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΣΤΡΑΓΓΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΣΦΕΝΔΟΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΤΑΤΛΑ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΔΥΤ. ΑΤΤΙΚΗΣ)
ΤΕΖΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΤΖΑΒΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΧΡΟΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΥΛΛΟΣ ΣΤΑΘΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΗΜΜΕΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: ΚΑΘΗΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΟΥΔΟΥΡΗ ΣΟΦΙΑ
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΚΛΕΙΤΟΣ
ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΜΙΝΕΒΑ ΣΙΛΒΙΑ
ΝΤΑΒΟΥ ΜΠΕΤΙΝΑ
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΠΛΕΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Η δημοσίευση μελετών και άρθρων στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα, ο οποίος εκ των πραγμάτων έχει την ευθύνη για τα όσα γράφει

GREEK PHILOSOPHICAL REVIEW
PUBLISHED BY THE GREEK PHILOSOPHICAL SOCIETY
5 SIMONIDOU STR., 174 56 ALIMOS - GREECE

The Greek Philosophical Review is the scientific journal of the Greek Philosophical Society. Since 1984 it is published regularly, three (3) times per year, being the oldest and the most prominent philosophical journal in Greece. It addresses itself to researchers and thinkers, whether they live in Greece or abroad. It embraces all philosophical movements and promotes works from philosophy, humanities and social sciences. Faithful to the principles of intellectual pluralism laid down in the Society's Constitution, its purpose is to unify the philosophical forces in Greece and abroad. Its aspiration is to provide a forum for these forces. For 40 years the Greek Philosophical Review has been the genuine expression of Greek philosophical thought.

Submissions

The Journal accepts scientific papers, short essays, research notes and projects, book reviews and miscellaneous other works. Papers (scientific publications) are subject to **double blind peer review**.

Guidance to the authors

Primary language of the Journal is Greek. The Journal also accepts important manuscripts in English and French language. All works will be originals. The authors are solely responsible for the linguistic form and the content of their work. All submissions should be sent via email.

Charges

Annual subscriptions for individuals in the EU is €40 EUR; outside the EU and organisations: €50 EUR. Works with DOI: €70 EUR; peer reviewed manuscripts with DOI: €150 EUR.

Intellectual property

Reviewed and published scientific papers and other works with DOI are published under Creative Commons (CC) licence. All other works are subject to © Copyright that belongs to the Greek Philosophical Review.

Research ethics

The Journal is taking all reasonable steps to identify and prevent the publication of papers where research misconduct has occurred.

Confidentiality

The Greek Philosophical Review recognises the importance of personal data, hence considers their protection and preservation to be of utmost importance, taking all necessary technical measures and observing the applicable legislation.

Publication details

Greek Philosophical Review, Triannual Scientific Journal.

Director:

Prof. Konstantinos Boudouris

Editorial and Publication Committee

Androulidakis Konstantinos

Boudouri Sophia

Christias Panagiotis

Davou Bettina

Dimitrakopoulos Konstantinos

Ioannides Kleitos

Kalogerakos Ioannis

Kalokairinou Eleni

Maggini Gkolfo

Maraggianou Evangelia

Mineva Silvia

Petsios Konstantinos

Pleios Georgios

Terezis Christos

Theocharides Soteris

Voudouris Ioannis

Correspondence:

Prof. Konstantinos Boudouris

Greek Philosophical Review

Simonidou 5, 17456 Alimos, Hellas

E: info@philosophia.org.gr

W: philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

ISSN: 1105-8978

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΙΚΗ-ΧΑΡΑ ΜΠΑΝΑΚΟΥ – ΕΥΔΟΞΙΑ ΔΕΛΛΗ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ	3
ΙΩΑΝΝΗ Ν. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΡΙΖΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ»	6
ΣΩΤΗΡΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ Η ΥΠΑΡΞΗ ΣΤΟΝ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΑΦΑΙΡΕΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΣΤΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	19
ΝΙΚΟΥ ΜΑΚΡΗ: ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΚΕΝΟΤΗΤΑ, ΠΛΗΡΩΜΑ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	39
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΜΕΛΙΔΩΝΗ: Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ MERLEAU-PONTY ΚΑΙ ΣΤΟΝ LEVI-STRAUSS	49
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	59

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΛΟΓΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ: ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ

Νίκος Μακρής:

Δημοσθένη Γεωργοβασίλη, *Ομολογία, Αναγνώσεις, Αμφισβητήσεις, Αναφορές, Ανέκδοτα φιλοσόφων και στοχαστών, Θεατρικός λόγος, Ομολογία, κ.α.*

80

Πέτρος Φαραντάκης:

Θανάση Σακελλαριάδη, «*Ψυχής πείρατα*». *Στα μονοπάτια της συνείδησης*, Gutenberg, Αθήνα, 2020, σελ. 219

83

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Περιοδικό Επιστροφή,

International Journal of Professional Ethics in Philosophy and Education.
Studies and Practices

92

Αθηναϊκά βραδινά

Φιλοσοφικών συζητήσεων και αναζητήσεων

93

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΣΤΗΝ ΕΦΕ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

94

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΛΑΒΕ Η ΕΦΕ

96

Θανάση Σακελλαριάδη, «*Ψυχής πείρατα*». Στα μονοπάτια της συνείδησης, Gutenberg, Αθήνα, 2020, σελ. 219.

Ο Θανάσης Σακελλαριάδης, επίκουρος καθηγητής της φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Διευθυντής του Τομέα Φιλοσοφίας του ίδιου Πανεπιστημίου, είναι ένας τύπος στοχαστή ο οποίος δεν ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την εξέλιξη της επιστήμης του – φιλοσοφία της επιστήμης – αλλά και για την κατά το δυνατόν εκλαΐκευσή της, ούτως ώστε η ίδια να καθίσταται προσιότερη στο ευρύ κοινό. Δείγμα μάλιστα της εξέλιξης της φιλοσοφίας των επιστημών μπορεί να είναι και ένας ήπια αιρετικός ή αποκλίνων ερμηνευτικά τρόπος του συγγραφέα, ο οποίος προσδίδει νέα αφηγηματικότητα σε αυτό που αποκαλούμε “συνειδησιακά δεδομένα”. Στα ενδιαφέροντά του κατατάσσεται η προσέγγιση των νοητικών καταστάσεων, μέσω της αναλυτικής φιλοσοφίας, της σκευής της ευρύτερης λογοτεχνικής γραμματείας, σε συνδυασμό με την σύγχρονη επιστημολογική οπτική των καταστάσεων αυτών. Όντας πανεπιστημιακός, ο Σακελλαριάδης εκθέτει και συζητεί τα θέματα αυτά με τους φοιτητές του και μέσα από τη διαλεκτική αυτή διάδραση, μάς προσφέρει μια γνώση, που εμπνέει σε περαιτέρω διερευνήσεις. Ο συγγραφέας είναι ήδη γνωστός από τις μελέτες του για τον Ludwig Wittgenstein και την επιμέλεια του βιβλίου του Sylvain Auroux, *Η φιλοσοφία της γλώσσας* (2005). Παράλληλα αποστρέφεται τις ετυμολογίες, οι οποίες γίνονται εύκολα αποδεκτές και την σχολαστικότητα εκείνη, που κλείνεται στους αυτάρχεις συλλογισμούς της. Τουναντίον η μελέτη αυτή αναδεικνύει τη διαφάνεια των θεωρήσεών του και τη στέρεα φιλοσοφική του παιδεία.

Το βιβλίο, εκτός από τις Ευχαριστίες και την Εισαγωγή, αποτελείται από οχτώ Κεφάλαια, Επίμετρο, Βιβλιογραφία, Ευρετήριο Όρων και Ευρετήριο Ονομάτων. Πιο συγκεκριμένα: 1^ο Κεφάλαιο: «Καρτεσιανή τομή ή “καρτεσιανή ομηρία;”». 2^ο Κεφάλαιο: «Η συνείδηση». 3^ο Κεφάλαιο: «Σύγχρονα ρεύματα σκέψης και έρευνας των νοητικών φαινομένων». 4^ο Κεφάλαιο: «Νευροεπιστήμη και φιλοσοφία. Οι “άσπονδοι” εταίροι μιλούν για τη συνείδηση». 5^ο Κεφάλαιο: «Όψεις της συνειδητότητας», 6^ο Κεφάλαιο: «“Η σύγχρονη” φιλοσοφική φωνή». 7^ο Κεφάλαιο: «“Διαφωτιστική ανοησία” και μεταφορά – Οι παραλλαγές της συνειδητής εμπειρίας. Διάλογος με τον “εναλλακτικό” στοχασμό για τη συνείδηση». 8^ο Κεφάλαιο: «Συνείδηση και γλώσσα. Το δίλημμα της μεταφοράς». Κάθε Κεφάλαιο διαιρείται σε υποκεφάλαια τα οποία συνδέονται μεταξύ τους, παρά την αυτοτέλεια που φαινομενικά παρουσιάζουν.

Στην αρχή κιόλας ο συγγραφέας διευκρινίζει πως σε έναν κόσμο φυσικό, μετρήσιμο, ελέγξιμο, επαληθεύσιμο ή και διαψεύσιμο, κανονιστικό και νομο-

λογικό δεσπόζουν τα νοητικά συμβάντα τα οποία προσεγγίζονται βάσει της αρμόδιας θεωρητικής πειθαρχίας (σ. 18). Με άλλα λόγια προσεγγίζονται σύμφωνα με την αντίληψη ότι ο *νους* ή η *νοητικότητα* έχουν υλική ή μη υλική βάση, πράγμα που προσδιορίζει τις αντίστοιχες οπτικές ανίχνευσής τους (*αυτόθι*). Βέβαια ο σημερινός γόνιμος διάλογος ανάμεσα σε φιλοσοφία και νευροεπιστήμη μας απομακρύνουν από το καρτεσιανό δίπολο (σ. 19), σύμφωνα με το οποίο ο *νους* και το *σώμα* αντιμετωπίζονται ως διακριτές και ανεξάρτητες οντότητες. Διαβάζουμε επίσης ότι ο S. Freud συνδέει την αντίληψη με τη συνείδηση, θεωρώντας την τελευταία ως λειτουργία, ιδιότητα του αισθητηριακού οργάνου της αντίληψης. Δεν παραλείπεται να θιγεί και η λεγόμενη “διαφωτιστική ανοησία” (“illuminating nonsense”) και ο εισηγητής της P. M. S. Hacker, μελετητής του Wittgenstein. Ο Άγγλος φιλόσοφος εκφράζει την άποψη πως ορισμένες αφοριστικές προσεγγίσεις του Wittgenstein θα μπορούσαμε να πούμε ότι μας ανοίγουν έναν ορίζοντα επανεξέτασης των εννοιών, οι οποίες έδειχναν παρωχημένες και άχρηστες. Κοντολογίς ο Αυστριακός διανοητής αποδίδει στο φιλοσοφείν την κυριολεκτική λειτουργία του, από τη στιγμή που αυτό εντάσσεται σε μια μορφή ζωής, σε ένα γλωσσικό παιχνίδι, στο οποίο οι ερμηνευτικές εκδοχές έχουν τη δική τους σημασιολογική βαρύτητα (σ. 34).

Κατά τον Descartes *νους* και *σώμα* λειτουργούν ως αλληλοεπιδρώμενα μεγέθη, παρόλο που είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Παράλληλα έχουν αιτιακές σχέσεις, μολονότι ο αιτιακός μηχανισμός, που καθορίζει τη σχέση τους, παραμένει αναπάντητο ερώτημα από τον Γάλλο φιλόσοφο (σ.39). Η βούληση για τον Descartes είναι το *κατ’ εικόνα* και το *καθ’ ομοίωση* του Θεού. Η αίσθηση και η φαντασία δεν νοούνται χωρίς το *σώμα* και η φαντασία νοείται ως επισκόπηση εικόνων στον εγκέφαλο (*αυτόθι*). Ο συγγραφέας μας υπενθυμίζει πως κατά τον Descartes οι εγκεφαλικές λειτουργίες που παράγουν *νου* εμφανίζονται εν είδει θεάτρου, μέσω των αντιληπτικών παραστάσεων. Αυτή η άποψη χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα – παρά την πληθώρα σθεναρών αντιρρήσεων – ως βάσιμη ερμηνευτική παράμετρος για τη συγκρότηση των νοητικών καταστάσεων (σ. 40).

Μεταβαίνοντας στη συνείδηση διαβάζουμε ότι σύμφωνα με τους φυσιοκράτες αυτή είναι μια νευρωνική λειτουργία, χαρακτηριζόμενη από χρόνο και εντοπισμό. Εδράζεται στην εγκεφαλική χώρα, αποτελεί γνωστική διαδικασία και διέπεται από εγρήγορση (σ.54). Με άλλα λόγια, η συνείδηση δηλώνει το να έχει κανείς επίγνωση των πραγμάτων μέσα στον κόσμο, να σχηματίζει νοητικές εικόνες των καταστάσεων του κόσμου (*αυτόθι*). Στη συνέχεια ο William James (1842 – 1910) θα αξιοποιήσει την έννοια της συνείδησης, λέγοντας πως αυτή συγκροτείται από έναν εαυτό, ως “ροή σκέψεων”, η οποία με τη σειρά της προκύ-

ππει από εγκεφαλικές διευθετήσεις. Με τον τρόπον αυτό καθορίζεται η εμπειρία της προσωπικής ταυτότητας (σ. 60). Η προσωπική λοιπόν ταυτότητα (personal identity) ορίζεται από την έννοια της συνείδησης του εαυτού (*αυτόθι*). Απεναντίας ο Βρετανός φιλόσοφος Derek Parfit (1942 - 2017) επιθυμεί να αποδείξει ότι η προσωπική ταυτότητα είναι ένα απατηλό μόρφωμα. Για αυτόν συνιστά ψευδαίσθηση η πεποίθηση ότι η ταυτότητά μας είναι στατικό και απόλυτο μόρφωμα. Τίποτα δεν μας διασφαλίζει ότι το υποκείμενο που ήμασταν πριν, είναι το ίδιο με το πρόσωπον που είμαστε σήμερα (σ.61). Συνεπώς είναι ιδιαίτερα δυσχερές να βρεθεί θεμέλιο σύστασης της έννοιας της προσωπικής ταυτότητας (*αυτόθι*).

Αναπόφευκτα η συνείδηση συνδέεται με την *αποβλεπτικότητα* (intentionality). Ως αποβλεπτικότητα θεωρούμε τη δυνατότητα των νοητικών καταστάσεων να αναπαριστάνουν πράγματα, τα οποία βρίσκονται έξω από αυτές. Για να το πούμε και διαφορετικά, αποβλεπτικότητα είναι οι νοητικές καταστάσεις, που έχουν ένα αντικείμενο ή ένα περιεχόμενο ή μια κατεύθυνση προς ένα ενυπάρχον υλικό, το οποίο μπορεί και να μην υφίσταται. Κάθε νοητικό φαινόμενο περιέχει κάτι ως αντικείμενο. Ο τρόπος πάλι με τον οποίον παρουσιάζεται το αντικείμενο, ονομάζεται *περιεχόμενο* (σ. 81). Επίσης το περιεχόμενο, νοείται ως *πρόταση* (*proposition*), η οποία αναφέρεται σε μια κατάσταση πραγμάτων, αληθή ή ψευδή. Οι αποβλεπτικές μάλιστα καταστάσεις, που φέρουν προτασιακό περιεχόμενο καλούνται: *προτασιακές στάσεις* (*propositional attitudes*) (*αυτόθι*). Τέλος ο *νοηματικός ολισμός* είναι η αντίληψη ότι το νόημα ενός όρου, δεν απομονώνεται από την ολότητα των εννοιολογικών συνδέσεων. Ως νοητικά συμβάντα πάλι χαρακτηρίζονται από αισθήματα, συναισθήματα, αντίληψη, κρίση, αμφιβολία και σκέψη. Κάθε βέβαια εννοιολογική τους μεταβολή συγκροτείται από έννοια, μέθοδο και σκοπό (σ. 86).

Ο συγγραφέας διευκρινίζει πως η προσέγγιση της συνείδησης επί τη βάση μιας αμιγούς φυσιοκρατικής ή νατουραλιστικής οπτικής, είναι εκείνη κατά την οποία όλες οι οντότητες, συνδέονται κατάλληλα με φυσικές οντότητες. Η γνώση, τουτέστιν είναι μια φυσική διαδικασία, η οποία πρέπει να αναλυθεί και να μελετηθεί με την προϋπόθεση των ευρύτερων ψυχολογικών και αιτιακών διαδικασιών, οι οποίες την παράγουν. Αξιοσημείωτη είναι η επισήμανση του Σακελλαριάδη ότι ο νατουραλιστής δεν δέχεται κατ' ανάγκην την αναγωγή όλων των φυσικών φαινομένων σε φαινόμενα της φυσικής, αλλά διατυπώνει την άποψη πως ο,τιδήποτε υπάρχει στον κόσμο, υπάρχει και στον χωροχρόνο, σχετιζόμενο με τις φυσικές οντότητες, με την ευρεία έννοια του όρου ("φυσικός") (σ. 91). Εν ταυτώ, διερωτάται εάν μπορεί να υπάρξει συνειδητή λειτουργία πέραν των

φυσικών δεδομένων. Απαντά ότι ορισμένοι φιλόσοφοι, θα εστίαζαν σε μια λογική θεώρηση των νοητικών συμβάντων, λαμβάνοντας υπόψη τα επιστημονικά ευρήματα. Παράλληλα οι φιλόσοφοι αυτοί δεν απαρνιούνται την εννοιολογική σκευή, η οποία δείχνει και σε άλλες κατευθύνσεις, αναδεικνύοντας εδώ τη φροντίδα της φιλοσοφικής διερεύνησης (σ. 93). Επιπλέον κατά τον Daniel Dennett (1942 -) μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο εαυτός αποτελεί ένα σύνολο αφηγήσεων ή είναι μια δέσμη αφηγήσεων και συναισθημάτων, τα οποία δεν προέρχονται από ενιαία πηγή. Με τον τρόπον αυτόν δεν υπάρχει κάτι που να δικαιολογεί τη φαινόμενη συνείδηση (phenomenal consciousness), αυτήν δηλαδή για την οποία μπορούμε να μιλήσουμε άμεσα και να την περιγράψουμε (αυτόθι).

Από τους σύγχρονους φιλοσόφους ο John Searle (1932 -) εισηγείται έναν τύπο “βιολογικού νατουραλισμού”, κατά τον οποίο εγκέφαλος και νους είναι διακριτοί μεταξύ τους. Τούτο όμως δεν ισοδυναμεί με μορφή δυϊσμού. Επιμένει μάλιστα ότι η συνείδηση, καίτοι έχει νευρωνική βάση, οντολογικά είναι διακριτή λόγω του στοιχείου της εμπειρίας. Ο Αμερικανός φιλόσοφος θεωρεί ότι οι βιολογικοί εγκέφαλοι έχουν αξιόλογη βιολογική ικανότητα να παράγουν εμπειρίες και αυτές είναι συμβάντα όντων (σ.108). Ταυτόχρονα ο Gerald Edelman (1929 - 2014) χωρίζει τη συνείδηση σε *πρωτογενή* και σε αυτήν της *ανώτερης τάξης*. *Πρωτογενής* συνείδηση είναι η κατάσταση κατά την οποία έχει κάποιος επίγνωση των πραγμάτων μέσα στον κόσμο. Να έχει δηλαδή νοητικές εικόνες επί του παρόντος, χωρίς αίσθηση προσωπικότητας που έχει μέλλον και παρελθόν. Η *συνείδηση της ανώτερης τάξης* ενσαρκώνει πεποιθήσεις και πράξεις του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος, με άμεση επίγνωση των αντίστοιχων νοητικών γεγονότων (σ.109). Πρόκειται για την άμεση επίγνωση ενός ανθρωπίνου όντος, το οποίο κατέχει γλώσσα και υποκειμενική ζωή, δυνάμενα να περιγραφούν (αυτόθι).

Από την άλλη πλευρά μαθαίνουμε ότι ο Ned Block (σ.127) παύει αναφανδόν τη θέση των νευροεπιστημών και τα δεδομένα τους. Επιμένει ρητά ότι αυτές μας προσφέρουν επαρκείς εξηγήσεις για τη συνείδηση και πως ο φιλοσοφικός λόγος θα πρέπει να ακολουθεί τα επιστημονικά ευρήματα, διευρύνοντας την προβληματική μας για αυτά με λογικό τρόπο. Εισηγείται την διάκριση της συνείδησης σε *φαινόμενη συνείδηση* (phenomenal consciousness) και σε *συνείδηση πρόσβασης* (access consciousness). Η φαινόμενη συνείδηση αφορά την εμπειρική πλευρά της συνείδησης - την εμπειρία του να ακούω, να βλέπω ή να νιώθω πόνο - δηλαδή πώς είναι να βρίσκεται κανείς σε υποκειμενικές συνειδητές καταστάσεις. Η συνείδηση πρόσβασης αναφέρεται στο *περιεχόμενο μιας* συνειδητής κατάστασης και στο κατά πόσον αυτό μπορεί να εκφραστεί γλωσσικά από το υποκείμενο. Σε

κάθε περίπτωση όμως ο Searle κλίνει προς μία «βιολογική φυσιοκρατία», κατά την οποία η συνείδηση δεν είναι παρά μια βιολογική διαδικασία. Πιστεύει ότι οι αισθήσεις και τα συναισθήματα είναι συστατικά της ενότητας της συνειδητής κατάστασης, αναφερόμενος σε μείξη αισθημάτων και εντυπώσεων. Η συνείδηση συνιστά απλώς μια φυσική επιγένεση επί του φυσικού και εξαρτάται αιτιακά από την εγκεφαλική λειτουργία (σ. 144)

Ο Σακελλαριάδης, παραθέτει τις συναφείς απόψεις του William James και ιδιαίτερα αυτήν κατά την οποία η σκέψη απαύστως ανανεώνεται, ενώ η προσωπική ταυτότητα (personal identity) αποτελεί το αίσθημα της ενότητας και της συνέχειας ενός εαυτού. Κρίσιμο στοιχείο στον στοχασμό του Αμερικανού φιλοσόφου θεωρείται η σύνδεση της σκέψης και των αισθημάτων, με έναν αρμονικό τρόπο, ο οποίος αποσκοπεί στην αυτοβελτίωση (σ.150). Πέραν τούτων, οι σκέψεις του κάθε εαυτού, εμφανίζονται για τον καθένα μας ξεχωριστά, το κοινό στοιχείο της οικειότητας και της θαλπωρής, και έτσι ορίζεται η *εαυτότητα*. Διακρίνεται ήτοι ο εαυτός στον εμπειρικό εαυτό ή στο αντικειμενικό πρόσωπο – το οποίο αποκαλεί «me» -, και στο καθαρό εγώ - υποκειμενική σκέψη - το οποίο αποκαλεί «i». (*αυτόθι*). Δεν πρέπει βέβαια να λησμονούμε ότι ο James ήταν γνήσιος εκπροσωπος της εξελισιαρχείας, πιστεύοντας στην προσαρμοστική λειτουργία της συνείδησης. Η συνείδηση αποτελεί κατάσταση του νου με γενικά χαρακτηριστικά, καθότι ο νους συνιστά προϊόν προσαρμοστικότητας, βάσει της φυσικής επιλογής. Ταυτόχρονα κατά τον ερευνητή ψυχολόγο Julian Jaynes (1920 - 1997), η συνείδηση ως λειτουργία μπορεί να συμβαίνει, αλλά μπορεί και να μην υφίσταται. Ενδέχεται να είναι ένα αυθαίρετο γεγονός, το οποίο χρησιμοποιούμε συστηματικά για συγκεκριμένες επικοινωνιακές τεχνικές. Για τη φύση της συνείδησης είναι πολύ δύσκολο να έχουμε γνώση (σ.155). Αυτή δεν υπάρχει απαραίτητα για τον σχηματισμό της μάθησης, της σκέψης, του συλλογισμού, της ομιλίας και της ακοής. Οι λέξεις της συνείδησης συγκροτούνται από το φαινόμενο της μεταφοράς. Κατά τον Jaynes χρησιμοποιούμε λέξεις που αναφέρονται σε νοητικές καταστάσεις ή συμβάντα. Στην πραγματικότητα αναφερόμαστε σε αυτά με μεταφορικό τρόπο (σ.156)

Ο συγγραφέας καταθέτει την προσέγγιση των George Lakoff (1941 -) και Mark Johnson (1949-), στο θέμα της μεταφοράς. Σύμφωνα με αυτούς το αντιληπτικό μας σύστημα θεωρείται κατά βάση μεταφορικό. Αυτή η άποψη για τον Σακελλαριάδη αποτελεί ενδεχομένως μια ρηξικέλευθη και επισφαλής αντίληψη, και δεν γνωρίζουμε κατά πόσον μπορεί να επιβεβαιωθεί πειραματικά. Διευρύνοντας τον συλλογισμό του ο ίδιος τονίζει ότι πιθανόν οι παραπάνω ερευνητές είχαν στον νου τους πως στην έρευνα την οποία επιχειρεί η πτέρυγα των

συμβατικών νευροεπιστημόνων. Τα όποια κενά ή άλματα συμπληρώνονται με τη μεταφορά. Τουτέστιν η κανονική νοηματοδότηση, κατά τις καθιερωμένες αντιλήψεις περί νοήματος, συντελείται στηριζόμενη στη μεταφορική λειτουργία (σελ.165-166). Αυτό βέβαια αποτελεί μια υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο μεταφορικός μηχανισμός, εκλαμβάνεται ως απάντηση σε μια νευροεπιστημονική μειονεξία (σ. 166). Περνώντας τώρα στον Noam Chomsky, ο συγγραφέας τονίζει πως ως *καθολική γραμματική* δύναται να ορισθεί η μελέτη των συνθηκών, τις οποίες πρέπει να ικανοποιούν οι καταστάσεις όλων των ανθρώπινων γλωσσών. Η καθολική σημασιολογία και η φωνητική αποτελούν μέρος της *καθολικής γραμματικής* (σ.178). Για τον Σακελλαριάδη εντοπίζεται μια συγγενής αντίληψη του Chomsky με τον Αριστοτέλη, στο σημείο κατά το οποίο υπάρχει ταυτόχρονη εμφάνιση των ιδεών στον νου με το αντιληπτικό συμβάν. (*αυτόθι*). Πέραν τούτων ορίζοντας την μετασηματιστική γραμματική μιας γλώσσας, ο νεοέλληνας στοχαστής μας λέει ότι πρέπει να είναι παραγωγική, πράγμα που σημαίνει ότι από έναν περιορισμένο αριθμό κανόνων, παράγεται απεριόριστος αριθμός προτάσεων (σ. 180)

Με το βιβλίο αυτό ο Θανάσης Σακελλαριάδης αποτολμά με επιτυχία τη διάνοιξη νέων οριζόντων στη μελέτη και διερεύνηση καταστάσεων της συνείδησης. Βλέπουμε ποιά είναι η σχέση της με τον επιστημολογικό στοχασμό και με τα πορίσματα της σύγχρονης νευροεπιστήμης. Επίσης διαγράφονται οι κλάδοι εκείνοι, οι οποίοι έχουν κάθε λόγο να καταθέτουν άποψη για αυτήν. Ολόκληρο βέβαια το πόνημα διατρέχει ο φιλοσοφικός στοχασμός και η συμβολή του για τη δραστηριότητα των ψυχικών – συνειδησιακών καθέκαστων. Εκτός από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη παρατίθενται τα ονόματα των :G. W. Leibniz, B. Spinoza, J. Locke, D. Hume, Imm. Kant, κ. ά, σε μια προσπάθεια να αποτιμηθεί η συνεισφορά του καθενός στην ποικιλομορφία των αντιληπτικών φαινομένων. Ταυτόχρονα θίγεται και σχολιάζεται η συμβολή άλλων πιο σύγχρονων ερευνητών στο επίμαχο θέμα μας, όπως είναι αυτή των: D. Parfit, A. Damasio, F. Dretske, E. Kandel, F. Ansermet και P. Magistretti, J. Kim, D. Davidson, St. Toulmin, S. Zeki, A. Παπανικολάου, Στ. Βοσνιάδου, κ. λπ. Η αλήθεια είναι ότι οι ερευνητές μελετούν τα νευρωνικά ίχνη της συνείδησης παρουσιάζοντας εικόνες ή άλλα ερεθίσματα σε άτομα στα οποία εφαρμόζονται απεικονιστικές τεχνικές και παρατηρούν ποιές περιοχές του εγκεφάλου ανταποκρίνονται σε αυτά. Οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν λύσει όλο το πρόβλημα, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν θα το κάνουν στο μέλλον.

Από την άλλη πλευρά, μια φιλοσοφική διάσταση για τον προσδιορισμό της συνείδησης θα μπορούσε να αποδοθεί στην αιτιακή δυνατότητα του εγκε-

φάλου να δημιουργεί υποκειμενικές εμπειρίες. Καίτοι ο εγκέφαλος δεν είναι εύκολο να διερευνηθεί, είναι ιδιαίτερα συνεπές το επιχείρημα των νευροεπιστημόνων για τη νευρωνική δραστηριότητα παραγωγής νοητικών φαινομένων, ότι χρειάζεται λεπτομερής γνώση της μορφολογίας και λειτουργίας των εγκεφαλικών νευρώνων (σ. 197). Μπορούμε βέβαια να ισχυριστούμε ότι έχει γίνει απίστευτη πρόοδος στη διερεύνηση των εγκεφαλικών λειτουργιών, όμως υπολείπονται ακόμη πολλά βήματα για την ολοκλήρωσή της καθότι ο εγκέφαλος ερευνητικά γοητεύει καθημερινά με την ανάδειξη των μυστηρίων αναφορικά με τη λειτουργία του. Ο Descartes προσπαθώντας να εντοπίσει πού εδρεύει η ψυχή του ανθρώπου, την τοποθέτησε στον εγκέφαλο, σε αντίθεση με άλλους φιλοσόφους, που υποστήριζαν ότι η ψυχή αιωρείται ελεύθερα ή βρίσκεται παντού. Ο ίδιος γνώριζε ότι η δομή του εγκεφάλου είναι συμμετρική, ότι δηλαδή οι περισσότερες δομές είναι διπλές και βρίσκονται και στα δύο ημισφαίρια. Επειδή η ψυχή αποτελεί την ουσία του ανθρώπου, δεν μπορεί παρά να έχουμε μόνο μία, κατ' αυτόν· γι' αυτό και θα πρέπει να εδρεύει σε μια δομή του εγκεφάλου που είναι μοναδική. Υπέθεσε λοιπόν ότι η ψυχή βρίσκεται στην επίφυση, μια δομή του μεσεγκεφάλου. Σήμερα ξέρουμε ότι η επίφυση είναι υπεύθυνη για την παραγωγή της ορμόνης σεροτονίνη, η οποία ελέγχει τον ημερονύκτιο βιορυθμό μας. Υπάρχουν και σήμερα θεωρίες που υποστηρίζουν ότι ο αδένας αυτός παίζει σημαντικό ρόλο στη συνείδησή μας, κάτι που ωστόσο δεν τεκμηριώνεται επιστημονικά.

Στις ημέρες μας πάντως το ζήτημα της συνειδησιακής ενότητας είναι αντικείμενο και νευροβιολογικής έρευνας. Τη στιγμή που ένα άτομο βρίσκεται υπό ηλεκτροεγκεφαλικό έλεγχο και βιώνει μια συγκεκριμένη εμπειρία, νευρώνες εκτεινόμενοι διάχυτα σε πολλές περιοχές του εγκεφάλου, εμφανίζουν συγχρονισμό υψηλής διαφοροποίησης των νευρικών σημάτων, που εκπέμπουν σε όλο τον εγκέφαλο. Το πώς τώρα η δυνατότητα των νευρώνων αφενός να συγχρονίζονται μεταξύ τους και αφετέρου να διαφοροποιούνται ταχέως, ως προς τον τρόπο συγχρονισμού τους, συνδέεται με τη συνειδησιακή ενότητα, αποτελεί ένα ερώτημα με πολλές εκφάνσεις. Οι συσσωρευόμενες επιμέρους γνώσεις για το βιολογικό υπόβαθρο της συνειδητότητας επιτρέπουν τη διατύπωση θεωριών για τον τρόπο εγκεφαλικής διεκπεραίωσης των συνειδησιακών φαινομένων και τις σκοπιμότητές τους. Το ζήτημα είναι ότι οι θεωρίες αυτές κατατίθενται με τη χρήση ενός λόγου, ο οποίος εμπεριέχει πολλές μεταφορές, και συνιστούν πρότυπα (μοντέλα) συνειδησιακής λειτουργίας. Λέγεται μάλιστα ότι οι πληροφορίες μέσα στον εγκέφαλο μπορεί να υπόκεινται σε πολλές διεργασίες από τις διάφορες λειτουργικές μονάδες και ότι κάθε τέτοια μονάδα είναι σχετικά απομονωμένη από

τις άλλες, και λειτουργεί σε ένα μη συνειδητό, αυτοματικό επίπεδο παράλληλα προς αυτές. Για αυτόν τον λόγο δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε, με ποιές διαδικασίες, αναδύεται αιφνίδια και απρόσμενα στο συνειδησιακό μας πεδίο μια σκέψη.

Σε κάθε όμως περίπτωση η φιλοσοφία μας βοηθά να αναζητούμε συνεχώς το κριτήριο ή τα κριτήρια, τα οποία θα μας εξασφαλίσουν την αντικειμενική συγκρότηση μιας έννοιας ή μιας κρίσης. Ήγουν μιας καλά δομημένης πρότασης, με περιεχόμενο που αποφαίνεται για κάποιο γεγονός. Τούτη η πρόταση είναι αληθής ή ψευδής στην αναφορά της στο συγκεκριμένο γεγονός. Έτσι και οι αντιλήψεις της φιλοσοφίας για τη συνείδηση εδράζονται σε νοητικές κατασκευές, οι οποίες με τη σειρά τους διαμορφώνουν τα διάφορα στοχαστικά ρεύματα αυτά διεκδικούν την αλήθεια των πραγμάτων. Η έρευνα για το κριτήριο του νοήματος δεν πρέπει να κλίνει σε δογματισμούς, παρόλο που είναι απαραίτητο διακύβευμα, οσακίς θεωρούμε άλλα γνωστικά πεδία. Ένας τρόπος να προσεγγίσει κανείς τις νοητικές διεργασίες είναι να τις βλέπει ως ένα είδος συστήματος επεξεργασίας πληροφοριών. Ένα σύστημα επεξεργασίας πληροφοριών λαμβάνει τις πληροφορίες, τις συσχετίζει με σύμβολα δημιουργώντας μια πιο οργανωμένη εικόνα, και στη συνέχεια χρησιμοποιεί και διαχειρίζεται με κάποιο τρόπο αυτή την αναπαράσταση και απεικόνιση. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο της επεξεργασίας πληροφοριών η σκέψη ορίζεται ως η χειραγώγηση των νοητικών αναπαραστάσεων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ζαχάβη, Ν. Χούσεργλ. *Εισαγωγή στη φαινομενολογία* του, μτφ. Μ. Μαθιουδάκη, Αρμός, Αθήνα 2010
- Λεονταρή Α. *Αυτοαντίληψη*, 3^η έκδ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Λειβαδίτη Μ. *Νόηση και λογικότητα. Τα γνωστά και τα γνώσιμα*, Παρισιάνος, Αθήνα 2016
- Πελεγρίνης Θ. *Άνθρωποι, ζώα, μηχανές. Δοκίμιο για την ανθρώπινη πράξη*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1987
- Σακελλαριάδη, Θ. «Κάρολος Δαρβίνος και William James. Οι “όμοροί” επιστημολογικοί τύποι». *Δωδώνη*, ΛΕ΄, Μέρος Τρίτο, *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος, Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, σ. 235 - 244.
- Badiou Α. *Δεύτερο μανιφέστο για τη φιλοσοφία*, μτφ., Δ. Βεργέτη και Φ. Σιατίτσα, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011

- Carnap, R. *Φιλοσοφία και λογική σύνταξη*, μτφ., Ι. Γόρδου, Εγνατία, Θεσσαλονίκη: α. χρ.
- Descartes, R. *Στοχασμοί περί της Πρώτης φιλοσοφίας*, μτφ., Ευ. Βανταράκη, Εκκρεμές, Αθήνα 2003
- Goldman, A. *Γνωσιοεπιστήμη. Φιλοσοφικές εφαρμογές*, μτφ., Γ. Μαραγκού, Αθήνα 1998.
- Kim J. *Η φιλοσοφία του νου*, μτφ., Ε. Μανωλακάκη, Leader Books, Αθήνα 2005.
- Pinker, St. *Το γλωσσικό ένστικτο. Πώς ο νους δημιουργεί τη γλώσσα*, μτφ., Ευ. Μούμα, Κάτοπτρο, Αθήνα 2000.
- Sakellariades, Th. et Farantakis, P. "Aristotle on consciousness. Some remarks on the modern hermeneutic tradition", 8th Annual Conference of the International Society for MacIntyrean Enquiry, Athens, 12 July, 2014, *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 45 (2015), σελ. 175 - 181.
- Sardi, Ch. *Olfactory Electroencephalography in humans*, Αθήνα: 2015
- Saussure, F. de. *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, μτφ., Φ. Αποστολόπουλου, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.

ΠΕΤΡΟΣ ΦΑΡΑΝΤΑΚΗΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΑΘΗΝΑ

※ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ είναι επιστημονικό σωματείο χωρίς κερδοσκοπικούς σκοπούς. Αποβλέπει στη συνένωση των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και στην καλλιέργεια και στην προβολή της φιλοσοφίας στον ελληνικό και στο διεθνή χώρο. Ως τακτικά μέλη της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας γίνονται δεκτοί Έλληνες που έχουν Διδακτορικό Δίπλωμα και επιδίδονται στον φιλοσοφικό στοχασμό και γενικότερα εκδηλώνουν έμπρακτο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Η εγγραφή νέων μελών γίνεται ύστερα από υποβολή αίτησης του ενδιαφερομένου, με πρόταση του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και μετά από σχετική έγκριση της Γενικής Συνέλευσης των μελών της.

※ Η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση είναι το επιστημονικό περιοδικό της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Εκδίδεται τρεις (3) φορές το χρόνο, αδιάλειπτα από το 1984. Αποτελεί το αρχαιότερο και το πιο σημαντικό φιλοσοφικό περιοδικό της Ελλάδος. Απευθύνεται προς όλους ερευνητές και στοχαστές, είτε αυτοί ζουν στην Ελλάδα ή αυτοί διαμένουν στο εξωτερικό. Η προσπάθεια της είναι ενωτική και οι ορίζοντές της ανοιχτοί. Αγκαλιάζει ισότιμα όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα και κινήματα και προωθεί δημοσιεύσεις στους κλάδους της φιλοσοφίας των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών. Πιστή στις αρχές του πνευματικού πλουραλισμού, που υπαγορεύονται από το ίδιο το Καταστατικό της Εταιρείας, η έκδοση έχει ως στόχο τη συνένωση όλων των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και ταυτόχρονα την καλλιέργεια και την προβολή της ελληνικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εδώ και 40 χρόνια η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση αποτελεί τη γνήσια έκφραση του ζωντανού ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού.

Δημοσιεύσεις

Το περιοδικό δέχεται επιστημονικές δημοσιεύσεις, δοκίμια, ερευνητικά σημειώματα και πορίσματα, βιβλιοκρισίες και άλλα έργα. Η επιστημονική δημοσίευση υπόκειται σε διπλή ανώνυμη κρίση από ειδικούς (double blind peer review).

Οδηγίες για τους συγγραφείς

Η κύρια γλώσσα του Περιοδικού είναι η Ελληνική. Το Περιοδικό δέχεται επίσης σημαίνουσες επιστημονικές δημοσιεύσεις στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα. Όλα τα έργα πρέπει να είναι πρωτότυπα. Την ευθύνη της γλωσσικής μορφής και του περιεχομένου των κειμένων έχουν αποκλειστικά και μόνο οι συγγραφείς. Όλες οι εργασίες πρέπει να αποστέλλονται μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (email) στη Γραμματεία του Περιοδικού.

Χρεώσεις

Αξία συνδρομής: Ελλάδα €30 ευρώ, ΕΕ €40 ευρώ, εκτός ΕΕ €50 ευρώ, οργανισμοί €50 ευρώ. Δημοσίευση έργων μόνο με DOI €70 ευρώ και αξιολογημένης επιστημονικής εργασίας με DOI €150 ευρώ.

Πνευματική ιδιοκτησία

Οι δημοσιευμένες επιστημονικές εργασίες, καθώς και άλλα έργα για τα οποία έχει εκδοθεί DOI, διαθέτουν άδεια Creative Commons. Η πνευματική ιδιοκτησία για τις λοιπές δημοσιεύσεις (το © Copyright) ανήκει στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση.

Δεοντολογία της έρευνας

Το περιοδικό λαμβάνει όλα τα εύλογα μέτρα για να εντοπίσει και να αποτρέψει τη δημοσίευση έργων για τις οποίες έχει διαπιστωθεί παράτυπη συμπεριφορά.

Διεύθυνση

Καθηγητής Κωνσταντίνος Βουδούρης

Διευθυντής συντάξεως της ΕΦΕ

Σιμωνίδου 5, 17456 Άλιμος, Ελλάς.

Ηλεκτρονική επικοινωνία της ΕΦΕ και του Περιοδικού: info@philosophia.org.gr

ιστότοπος: www.philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

Αναλυτικά οι λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα: www.philosophia.org.gr